

RENDSZER- VÁLTÓK

Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Magyar Rádió Zrt. – Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft., Bp., 2009. 331 old., 2900 Ft

Kik is csinálták a magyarországi rendszerváltást? Elek István interjúkötetét olvasva először ezen érdemes elgondolkozunk. A reformkommunisták? Az ellenzék különböző csoportjai? Vagy a történelem maga? Esetleg a hazai, helyi szereplők csupán tudatlan-ösz-tönös bábfigurái voltak a nagy, globális változások megtervezőinek és formálóinak? Vagy talán mégis fogalmazhatunk patetikusan: élnek közöttünk olyanok, akiknek a demokrácia és a szabadság eljövételét köszönhetjük?

Tegyük most félre azokat a népszerű kijelentéseket, hogy a Magyarországon rendszerváltásnak vagy rendszerváltozásnak nevezett világtörténelmi jelentőségű fordulat megbukott, kisiklott, elcsalták, esetleg meg sem történt – bár a kötetben megszólaltatottak között is vannak, akik hasonló felfogást képviselnek. Húsz évvel az egypártrendszerű diktatúra lebontása után az események hazai értelmezése és az akkori politikai főszereplők megítélése még így is – finoman szólva – igen színes és változatos. Messze még az egységes nemzeti kánon, noha sokan törekednek az alaphang megadására.

A régi rendszerben hasonló dilemmákra gyorsan megkaptuk a helyes

választ. 1985-ben Grósz Károly, akkor a budapesti pártbizottság első titkára így beszélt: „Vannak azonban, akik mostanában mind gyakrabban és mind számonkérőbb hangsúllyal kutatják, kik is csinálták az ötvenes éveket? Ne keressék őket! Itt vagyunk!” Eme feltárulkozásra Litván Györgynek, a forradalom és szabadságharc leverése után elítélt történésznek – a rendszerváltást követően az 1956-os Intézet igazgatójának írása készítette, amely védelmébe vette a Rákosi politikájával 1953 körül szembeforduló revizionista értelmiség magatartását.¹

A RENDSZERVÁLTÁS MEGÍTÉLÉSE ÉS AZ ÁTMENET SZEREPLŐI

Plurális demokráciákban nincsen többé minden vitát eldöntő és lezáró hatalmi szó. A rendszerváltást illetően két, pártpolitikailag erősen motivált történelmi magyarázat uralja a mai polarizált magyarországi közbeszédet.

A szocialistáknak tetsző narratíva szerint az MSZMP-n belüli reformerőknek köszönhetően legkésőbb a nyolcvanas évek elején már megszülettek a rendszerváltáshoz vezető első lényegi gazdasági és politikai döntések. A végső fordulatot az ország számára az hozta meg, hogy e reformerők a párton belül legyőzték a konzervatívokat. A bátor, külföldön is elismerést arató reformlépések pedig az események békés jellegét garantálták. A sikertörténetben központi helyen szerepel a reformkommunista politikusok és az 1989-es „szakértő” kormányzat aktív nemzetközi fellépése.² A kilencvenes

évek legelejének rövid önkritikus szakasza után a szocialisták körében – már csak a mai politikai színtér fontos szereplőinek kettős kötődése miatt is – újra a két rendszer közötti folytonosság hangsúlyozása dívik, mely a „népi demokratikus” és a poszt-sztalinista időszak vállalhatatlan történéseit a keményvonalasok dogmatizmusával és a külső körülmények szorításával indokolja. A nem elhanyagolható részletekben azonban továbbra is jelentősök a nézetkülönbségek a szocialista párton belül: 1989-ben hivatalosan szakított ugyan az „ellenforradalmazó” retorikával, ám máig bizonyítatlan 1956 megítélésében. Gyurcsány Ferenc pártelnökként megpróbálkozott a Nagy Imre-i és a kádári baloldali hagyomány egyértelmű szétválasztásával,³ de kevés sikerrel. A belső viták ellenére az MSZP önképét mindmáig az a meggyőződés határozza meg, hogy valamennyi politikai erő közül a megújult és demokratikus párttá vált szocialisták képviselik a legmarkánsabban⁴ a haladást, az ország modernizációjának és europaizálódásának programját.

A politikai jobboldalon egyszerűbb a történelmi képlet: a rendszerváltás a nemzeti ellenállás, a társadalom nevében fellépő valódi ellenzék diadala volt a kommunisták felett, amely a régi rend képviselőit politikai pozícióik feladására kényszerítette. Orbán Viktor szerint az igazi változás nem is a turbulens 1989-es évhez köthető,

1 ■ Litván György: Kik is csinálták az ötvenes éveket? In: Uő: *Maradjunk a tényeknél*. 1956-os Intézet, Bp., 2008, 257–264. old. Első megjelenés: *Élet és Irodalom*, 1985. január 25. Grósz Károly idézett kijelentése, illetve Litván György cikkének története is itt olvasható, akárcsak Litvánnak az ÉS-be írt, de le nem közölt reakciója az öt évi támadásokra: Vita helyett válasz. In: Litván: *Maradjunk a tényeknél*. 265–266. old. [1985. június 10.]

2 ■ Sajátos módon ezt a képet erősíti Oplátka András könyve az NDK-s menekültek 1989. szeptemberi kiengedését megelőző döntési folyamatáról. Szerinte az érdem első sorban Németh Miklós akkori miniszterelnöke, és nem külügyminiszteré, Horn Gyuláé. A belpolitikai helyzet gyökeres átalakulásáról, az ellenzéki szervezetek előretöréséről és nyomásgyakorlásáról, a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokról, általában az átmenet sokszereplős jellegéről a könyvben alig esik

szó. Oplátka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra*. Helikon, Bp., 2008.

3 ■ „Gyurcsány Ferenc Budapesten az Ötvenhat mint a baloldali öröksége című konferencián azt mondta: a harmadik Magyar Köztársaság az ötvenhatos barikádoknak csak az egyik oldalán épült fel, így szemben áll egymással Nagy Imre mártír miniszterelnök 1956-os tevékenysége és sorsa, illetve a Kádár-rendszer harminchárom éve.” Elhangzott 2007. október 20-án. Forrás: www.inforadio.hu/hir/belfold/hir-156447. Hegyi Gyula ugyanakkor a *Guardian*ban írt cikkében az 56-os forradalom „néha elfelejtett másik oldaláról” szólva kommunisták meglincseléséről, anizsmemita jelszavakról és néhány szélsőséges csoport esetében a náci ideológia feltámadásáról beszél. Hegyi Gyula: We evacuate the territory of the left at our peril, *The Guardian*, 2006. október 25. (A cikkre válaszul közzölt rövid levél: Mark Pittaway: Still

coming to terms with the Hungarian revolution. *The Guardian*, 2006. október 31.)

4 ■ „Az MSZP elvitathatatlanul Magyarország modernizációjának képviselője volt és marad.” Lendvai Ildikó pártelnökkel Szalay Tamás Lajos készített interjút a *Népszabadság* 2009. szeptember 28-i számában „Ez egy másik ország lett” címmel. Az MSZP „antiideologikus ideológiájának” kritikáját a kilencvenes évek közepén Bozóki András fogalmazta meg, l. Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002*. Századvég Kiadó, Bp., 2003. 381–388. old. 5 ■ L. Was bleibt von 1989? Eine Debatte zwischen Václav Havel, Viktor Klima, Adam Michnik und Viktor Orbán. Moderation: Timothy Garton Ash. *Transit – Europäische Revue*, 18. szám (2000), www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=221&Itemid=332, ill. Hegedűs István: Bécsi beszámoló: Ten Years After 1989. *Népszava*, 1999. július 28.

amikor az ancien regime hívei még a hatalmat birtokolták, hanem 1990-hez, az első szabad választásokhoz.⁵ A két rendszer közötti diszkontinuitás hangsúlyozása együtt jár azzal, hogy az ellenzéknek és az állampártnak a demokráciát megteremtő tárgyalásai kevésbé jelentősnek tűnnek. Sőt újabbán a háttér-alkukat és titkos paktumokat gyanító antikommunista reneszánsz, mely az elmúlt két évtized történetét a múlt és a jövő erői, a szocialista és a polgári oldal folyamatos harcaként értelmezi, a húsz évvel ezelőtti megállapodások tisztaságát is kétségbe vonja.⁶

A főáram mellett léteznek kacifántosabb elképzelések is. A rendszerváltás előtt hatalom és társadalom összekacsintása egy igen elterjedt hiedelmet, egyfajta összeesküvés-elméletet táplált, melynek értelmében a korszak névadója, a forradalmat elfojtó és a megtorlást levezénylő Kádár János reálpolitikusként maga is az ellenállók egyike: a szovjeteket is kijátszva és félrevezetve valójában 1956 programját hajtja végre.⁷ A hetvenes években a magyar valóságot a szomszédos durvább diktatúrákkal és a már emlegetett ötvenes évek viszonyaival összehasonlító magánbeszélgetések során még tűrhető színvonalon lehetett érvelni e meglehetősen zavaros teória mellett. Kádár összekacsintós stílusa, a közelmúltnak „mi is tudjuk, ti is tudjátok” alapon gyakorolt kollektív elhallgatása amúgy is sokáig kényelmes megoldásnak bizonyult rengeteg, a magánéletbe visszahúzódó ember számára.

A társadalomtudósok a közvetlen pártpolitikától távolabb, de a politikai értékelésektől nem mentesen, a saját kategóriáikkal írták és írják le a rendszerváltás lényegét és következményeit – a sokfajta megközelítésre és az

egymástól igencsak eltérő álláspontokra itt most csak utalni lehet. Szelényi Iván például a nyolcvanas évek végére felülvizsgálta az értelmiség várható „osztályuralmáról” szóló hipotézist, amelyet Konrád Györggyel írt, eredetileg szamizdatban terjedő munkájukban fejtettek ki,⁸ ámbar a politikai földcsuszamlás idején még úgy látta, hogy „[a]z értelmiség mintha a mostani posztkommunista átmenetben felfedezett volna egy olyan szerepet, amely nem bürokratizált. Nem a redisztributív hatalom révén szerveződik osztállyá, hanem saját jogon gyakorolja a hatalmat politokrácia vagy médiakrácia alakját öltve.”⁹ Az Elek István interjúkötetében is szereplő Szalai Erzsébet – sokakhoz hasonlóan – az egyes elitcsoportok átalakulásával, körforgásával, versengésével magyarázta a változások dinamikáját.¹⁰ Izgalmas tézist fogalmazott meg a Bruszt László – David Stark szerzőpáros, amikor a vállalatvezetők kereszttulajdonlasi hálózatának kialakulását az újjászerveződő közép-európai gazdaságok sajátosságaként értelmezte.¹¹

A kilencvenes évek végére Magyarország mindazonáltal mindinkább beilleszkedett a globális piacgazdaság intézményrendszerébe, átvéve annak működési logikáját és szabályait, miközben az új beruházások és a privatizáció nyomán multinacionális vállalatok váltak a legfőbb tulajdonosi kör tagjaivá. A külföldi tőke „uralmával” szemben egyre erősödött az újaloldali kritika: a kilencvenes években még konzervatív liberális Tamás Gáspár Miklós az új évezredben marxista ihletésű, osztályalapú elemzéseiben ostorozza a fennálló társadalmi és mentális viszonyokat, a polgári pártokat és „az agyalágyult neokonzervatív gazdaságpolitikát”.¹² A vezető liberális értelmiségiek java – gyakran a

(korai) SZDSZ-hez köthető írástudók – ma is kiáll a magyarországi rendszerváltás és annak vívmányai, illetve általában az alkotmányos demokrácia eszménye mellett. „A jogokkal körülbástyázott magánszféra: érték. Új tartalmat adott az egyéni és társas szabadságnak: lehetővé tette az intim viszonyok elválasztását a személytelen kapcsolatoktól, szuverenitást adott az embereknek a csak rájuk tartozó dolgokban. Érték a joguralom: korlátozta az önkényt az állam és a neki alárendelt embersokaság viszonyában és az emberek egymás közti viszonyában is, és mindenkit egyenlővé tett a törvény előtt. Érték a képviselői demokrácia: politikai tartalmat adott az egyenlőségnek azzal, hogy kötelező és kikényszeríthető törvényt csak az alkothat, akit a törvénynek alávett emberek maguk választottak önmaguk közül. S érték a piac is: magával hozta a fogyasztói szuverenitást, megnövelte az életpálya-választás szabadságát, és hallatlan lökést adott a technikai fejlődésnek”¹³ – fogalmazott Kis János. Ám az azóta és különösen az elmúlt évtizedben bekövetkezett eseményeket, a társadalmi és politikai feszültség növekedését, a pártpolitikai aréna szélsőséges polarizáltságát és a demokratikus normák áthághatóságát látván Iloncski Gabriella és Lengyel György már a „színlelt demokrácia” fogalmának bevezetését mérlegeli.¹⁴

A diktatúrából a demokráciába való békés átmenet esélye a leninista gyökerű politikai berendezkedések esetében a kronstadti felkelés véres leverésétől kezdve mintegy hetven éven át csekélynek tűnt. Az 1989-es Tienanmen téri öldöklés is a kommunista vezetőknek a monolitikus hatalmi viszonyokhoz való heves ragaszkodását bizonyítja. Innen nézve a sikeres tárgyalásos forradalmak, amilyen a

6 ■ „1990-ben elmaradt a felelősségrevonás. Hogy miért maradt el, hogy köztörténelmi valaki erről paktumot, része volt-e ez a békés átmenetnek, nos, ezek a rendszerváltoztatás nagy, eddig megválaszolatlan kérdései közé tartoznak. Miután mi akkor olyan párt voltunk, amelynek a színpad mögötti tárgyalásokban nem osztottak lapot, ezért csak a partvonal mellől találghattunk, vajon mi is történhet a színpad mögött.” In: Orbán Viktor: 2009 sikere attól függ, lesz-e politikai változás. Interjú az MTI-nek, 2009. január 4., http://orbanviktor.hu/interjuk_list.php?item=103.

7 ■ L. Mink András: A történelmi Kádár. *BUKSZ*, 2002. tavasz, 15–28. old.

8 ■ Ivan Szelényi: The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Autocritical Reflection on 'The Intellectuals on the Road to Class Power'. *Politics and Society*, 1986–87, 2. szám, 103–144. old.

9 ■ Konrád György – Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula, Bp., é. n., 139–159. old. A cikk megírásának ideje 1989–90.

10 ■ Szalai Erzsébet: The Metamorphosis

of the Elites. In: Király K. Béla (szerk.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, 1995. 159–174. old.

11 ■ Bruszt László – David Stark: Vállalatközi tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 1996. március, 183–203. old.

12 ■ TGM: Provinciális, ostoba, népellenes szar. Gavra Gábor és Nagy László interjúja Tamás Gáspár Miklóssal, *Hírszerző*, 2009. június 11., www.hirszerzo.hu/cikk_tgm_provinciális_ostoba_nepellenes_szar.111520.html. Tamás Gáspár Miklós ideológiai fordula-

magyar is volt, kivételnek – emelkedettebben: csodának – tűnnek. A gyakran lebecsülően emlegetett tranzitológiai szakirodalom ugyanakkor régóta foglalkozott a diktatúrák vér nélküli demokratizálásának lehetőségével – alapvetően a spanyol példából, a Franco-diktatúrát felszámoló megállapodásokból kiindulva. A kérdés az, hogy a kelet- és közép-európai kommunizmusok összeomlását milyen jól lehet leírni a politikatudomány és a legújabbkori történelem művelőinek modelljeivel. A szovjet birodalom felbomlásának forragatán belül lejátszódtó, viszonylag hosszú magyar átmenet, amely a mindig első lengyelekét követte, a régió országaiban lezajlott reformok és/vagy forradalmak – Timothy Garton Ash klasszikus kifejezésével: reformadalmak¹⁵ – sokszínűségén belül elég jól megfelel a dramaturgiai kívánalmaknak. Nálunk nagyon is életszerűnek látszik a régi hatalom birtokosainak keményvonalasokra és reformerekre való felosztása, bár a mérsékelt és a radikális ellenzék különbsége nem tökéletesen illik az elméletbe,¹⁶ hiszen nem jött létre jelentős, a régi rendszerrel való tárgyalásokat elvető forradalmi csoport.¹⁷ A békés demokratizálás legfontosabb feltételei ugyanakkor teljesültek: először a reformerek és a (mérsékelt) ellenzékiek között jött létre kapcsolat, s miután a tárgyalások intézményesültek, a hatalom elvesztésébe lassan beletörődő ortodox kommunista csoport bízni kezdett abban, hogy az új rendszerben nem éri retorzió, és végleg feladta a fizikai ellencsapás gondolatát.

Úgy tűnik, hogy Elek István a reformkommunistákat és az MDF-szimpa-

tizáns MSZMP-tagokat, az alternatív klubmozgalmak szervezőit, a demokratikus ellenzék prominenseit, a népi-nemzeti mozgolódás résztvevőit, a történelmi pártok újjáalakítóit és a fiatal demokratákat a nagy rendszerváltó karnevál egyenjogú résztvevőinek tekinti és nem firtatja, kinek mekkora érdeme volt az átalakulásban. Elek maga valószínűleg azon nagyon kevés értelmiségi egyike, aki ugyan néhány éve visszahúzódott/szorult a politika élvonalából, de megőrizte beszélő viszonyát szinte minden fontos irányzattal. Könyve szimpatikus, a bal- és jobboldal közötti árkok betemetni kívánó koncepciója ugyanakkor éppen az eddig tárgyalt alapkérdést kerüli meg: vajon a pártapparátusban dolgozó, jobbitani szándékozó, a rendszert belülről bíráló (de lényegét nem feszegető) haladók, haladárok és reformerek, illetve az „ellenzékieskedők” és hóbörgők, vagy a szamizdatot kiadó marginalizálódott, utazási tilalommal sújtott ellenzékiek valóban egyetlen közös csoportba, a rendszerváltoztatók kategóriájába tartoznak? Elek felfogásának parttalan liberalizmusa, hogy a pártállam korai frazeológiáját használjuk, akkor válik egyértelművé, amikor még Berecz Jánost is megtaláljuk a könyv szereplői között. A problémát elintézhetnénk azzal, hogy felületes volt a címválasztás (lehetett volna például „Rendszerváltoztatók, illetve Berecz János” címet adni a kötetnek), de az interjúalanyokkal folytatott kellemes hangulatú beszélgetések mégis azt sugallják, hogy Elek István nem kívánta kiemelni a különbségeket az egykori politikai magatartásminták és egyéni életstratégiák között. Hozzá kell tenni, hogy az MSZMP-tagságot minden érintett esetében megemlíti, és rá is kérdez a pártba történt belépés okaira, csak aztán a kapott

magyarázatokat válasz és újabb kérdés nélkül hagyja. Márpedig a tudatos belső ellenállás és a szintiszta oppor-tunizmus szélső esetei között éppen a megalkuvás- és fejlődéstörténetek lennének az izgalmasak, s persze a morális szembenézés a múlttal: mai szemmel nézve indokolható volt-e belépni a diktatórikus állampártba?

Így ugyanis hiányérzetünk támad. A kötetben szereplő egykori párttagok közül Gécz József például így emlékszik: „olyan lázongó, berzenkedő, nem mondanám magam ellenzékinek, olyan berzenkedő párttag voltam. Aznap ki akartak zárni, amikor beléptem, hiszen előtte kiálltam egy fórumon, és elmondtam, hogy ha valaki vallásos, attól még lehet szocialista, lehet baloldali”. Később hozzáteszi: „A helyi ügyekben mozgolódtam, nem voltam nagy káder, az alapszervezeti vezetőségi tagságig jutottam az állampártban.” 1988 őszén aktivizálta magát Csongrád megyében, Grósz Károlyt ekkor már „ellenségnek” tekintette. Fél évvel később: „Mi szét akartuk lökni ezt a kunyhót, amit MSZMP-nek hívtak, és a politikai forгатókönyvet szerintem azzal írtuk át, hogy még májusban, a szegedi tanácskozáson kiküzdöttük az előre hozott választást” – a baloldali konzervatívok álláspontjával szemben. (239–240. old.) Vass Csaba története még korábban helyezi a mozgástér bővítésének időpontját: miután Pozsgay Imrét a Hazafias Népfront élére helyezték, „1983. március 1-jén mentem át hozzá. [...] Amikor megbeszéltük Imrével, hogy miből állhat a politizálás, én is megnéztem, hogy mi a Népfront hivatalos politikai státusza, és a meghatározásból azt olvastam ki, hogy bizonyos értelemben a párt fölött áll. És azt mondtam, hogy használjuk ki ezt a lehetőséget, kezdjünk el úgy szervezkedni, hogy

táról I. Bretter Zoltán: A tőke metafizikai töke. Tamás Gáspár Miklós Brumaire tizennyolcadikája. *Magyar Narancs*, 2007. augusztus 9. 13 ■ Kis János: Szocializmus, kapitalizmus, politika. Viszontválasz Tamás Gáspár Miklósnak. *Népszabadság*, 2005. október 8.

14 ■ „A színlelt demokrácia feltételei közt az elit és a társadalom jelentős csoportjai csak imitálják a szabályok elfogadását. A normaszegő magatartás rövid távon nem szükségképpen rombolja le a demokratikus intézményeket, az intézmények nem válnak pusztán díszletekké, homlokzatokká, s a szabadságjogok fennmaradnak. Azonban az

elit és jelentős társadalmi csoportok normaszegő magatartásmintái ineffektívá teszik ezeknek az intézményeknek a működését. A színlelt demokrácia is demokrácia tehát, de minőségét tekintve jelentősen elmarad a konszolidált demokráciától, miközben a pártok közti versengésen alapuló demokratikus elitizmus intézménye nincs veszélyben, annak minősége s a hétköznapi emberek biztonságérzete komoly veszélyben van.” In: Ilonszky Gabriella – Lengyel György: Válaszút: konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 2009. 1. szám, 7–25. old.

15 ■ Timothy Garton Ash: *A balsors édes hasznai*. Európa – Századvég, Bp., 1991.

16 ■ Adam Przeworski: *Democracy and the Market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

17 ■ Még Krassó György Magyar Október Pártja, amely elutasította a hatalommal való alkudozást, sem gondolt igazi forradalmi cselekvésre. Avantgárd akcionizmusukat jól tükrözte jelszavuk: „A Magyar Október Párt – fegyver helyett levest ránt”.

mi legyünk a gyűjtőhelye az akkoriban már láthatóan szervezkedő pártoknak.” (32. old.)

A konkrét tévedéseken és az egyes időszakok összekeverésén túl az elbeszél és nyilván már jócskán kiértelt, utólag logikus rendbe rakott magántörténetek meglehetősen tág keretet vonnak az interpretációknak. A kényszerű sodródástól kezdve az ideológiai fejlődésen át egészen a rugalmas és pragmatikus átállásig mindenfajta értelmezésre módot adnak, mivel az interjúk nem tárják fel meggyőzően a politikai cselekedetek motivációit és az egyének változó világnézeti hátterét.¹⁸ Az egykor mindenható eszmével való szakítás lélektani drámája a kívülállóban is könnyebben érlelné meg a megértő és felmentő ítéletet, a belső konfliktus és az önelemzés hiánya viszont eltávolítja a szövegtől. Márpedig történelmileg nézve éppen azok nyújtották a szovjet típusú politikai rendszerek talán leghitelesebb leírását, akik először hittek a megváltó utópiában, majd a bolsevik uralomból és a poszt-sztálinista létező szocializmusokból kiábrándulva leleplezték a hatalom önkényuralmi jellegét.¹⁹ Aligha téves feltételezés, hogy a poshadt és cinikus Kádár-korszak végén,²⁰ majd a politikai átmenet idején a pártfunkcionáriusok többsége már nem esett át hasonló katarzison. Mégis, a fiatalabb nemzedékhez tartozó újítokat érthetően frusztrálta szimplifikáló megítélésük: „Külvilágról nézve még mindig kommunista maradvány voltam, belülről pedig áruló, renitens. Hihetetlenül két tűz közé szorulva kellett tenni a dolgomat” – emlékezik Jánosi György (292. old.)

KONFLIKTUSOK ÉS MULASZTÁSOK

Elek Istvánt a rendszerváltás gazdag eseménytörténetéből igazán szenvedélyesen két politikai döntéshelyzet izgatja: 1989-ben az állampárt reformszárnya Pozsgay Imre veze-

tésével miért nem szakított időben a dogmatikusokkal, illetve hogy miután a Szabad Demokraták Szövetsége és a Fidesz a kerekasztal-tárgyalások végén nem írta alá a megállapodást, a Magyar Demokrata Fórum miért bojkottálta a négyigenes népszavazást? Akiket megkérdez, érdekes adalékokat és értékeléseket fűznek ezekhez a politikai fejleményekhez. „Valahogy úgy éreztem, hogy Pozsgay elhagyja a környezetét” – mondja Lezsák Sándor. Később, „amikor az MSZP létrejött, akkor kiderült, hogy az alakuló kongresszus résztvevőinek mondjuk az első egyötöde olyan, akikkel együtt lehetett működni. De egyötödből nem lehetett egy alakuló kongresszuson győztes pártot magasba emelni. Tehát meg kellett alkudni.” (209. old.) Csoóri Sándor szerint „Pozsgay is hibázott itt, mert őneki határozottan meg kellett volna mondania, hogy együtt vagyunk” (303. old.), mármint a reformkommunisták társasága és az MDF. Belülről mindez kissé más-képp látszott: „És bizony előállt egy pillanat, amikor Németh Miklós azt mondta, hogy döntsük el. Ha vállaljuk a jogfolytonosságot, nem az erkölcsit és nem a politikait, csak a kormányzás jogfolytonosságát, és biztosítjuk a többpártrendszerű szabad demokratikus választásokat, amelyekben mi magunk is részt kívánunk venni, akkor teljesítettük a történelmi hivatásunkat és feladatunkat. Vagy kimegyünk az esőbe, mert éppen esett az eső, és kitűzzük a nemzeti lobogót, elénekeljük a Himnuszt, és azt mondjuk, hogy történjen, ami történik, nem érdekel minket, csak az a lényeg, hogy mi csináltunk egy minden szempontból tiszta baloldali pártot” – idézi fel a reformkörösök, ekkor már Reformszövetség dilemmáit Kósa Ferenc (113. old.). Ami pedig a referendumot illeti, Haraszi Miklós a nemzetközi helyzetet indokolja a parlamenti választást megelőző, közvetlen köztársasági elnökválasztást elvető álláspontjukat:

tem...», aztán pedig hogy »...akkor már túl voltam rajta... «. Annak megnevezését hiányolom, ami közötté volt.” Válasz: „Folyamat lehetett ez, amely feltehetően akkor már megkezdődött, amikor azt írtam, hogy »még«; és valószínűleg tarthatott azon túl is, hogy egy konkrét esetben azt mondtam, hogy »már«. Én tehát nem mondhatom el, amit némelyek az elmúlt négy évben igye-

„nem tehettem meg, hogy a négyigenes népszavazást nem indítja útjára, nem tehettem meg az SZDSZ, hogy amikor a geopolitikai helyzet már lehetővé teszi, akkor ne teljesen tiszta, szabad választást kényszerítsen ki, hanem lengyel módra »a mi elnökünk – a ti miniszterelnökökötök« alkuba belemennem” (234. old.). Fekete Gyula viszont pártjának vezetőit bírálja: „meghirdette az MDF, hogy nem megyünk el, nem szavazunk. Berohantam akkor egy fél év után, és ordítottam, szidtam a társaságot, hogy ilyen marhaságot hogy találhattak ki” (64. old.). Kár, hogy a kötetben senki sincs, aki megvédi az egykori elnökség döntést – ha van még egyáltalán, aki védené.

Egyébként a pártrendszer genezise szempontjából legalább olyan izgalmasak a szervezeten belüli konfliktusok, mint a pártok között kibontakozó verseny. Némely belső ellentét rendkívül karakteresen ábrázolja a kort, még inkább, ha ketten adják elő ugyanazt a sztorit. Miért nem lett az MSZMP-ből kizárt Bihari Mihály a szociáldemokraták főtitkára? Heiszler Vilmos így adja elő a történeteket: „Én Biharit nagyon tiszteltem [...] A kizárása körüli bonyodalmak sem ártottak a tekintélyének, és amikor megjelent nálunk, akkor is úgy gondoltam, hogy igen, ez az ember az MSZMP-vel volt kapcsolatban, de mégis jó lenne, ha közöttünk lenne [...] Ehhez képest fejbe kólintott az, amikor szombat délután halom a rádióban, talán a 168 órában, hogy Bihari Mihály bejelentette, hogy ő a szociáldemokrata párt főtitkára. [...] Amikor Biharival összejöttünk a programja megvitatására, akkor ott a végén, még emlékszem, Vitézy vetette fel okosan, hogy azért vannak itt kérdések Biharhoz, mert el akarták kenni a dolgot, hogy ne nagyon legyenek. Aztán heves kérdésáradat intéződött Biharhoz. Mi az, hogy őt kinevezték főtitkárnak, és a programja hogy van, mint van. Erős kritikák hangzottak el. Akkor egyszer csak felugrott, elege lett

18 ■ Hogy ez a feladat nem lenne eleve reménytelen, arra Kásza László Pozsgay Imrével készült interjúja példa. Kérdés: „Nagyon figyelmesen olvastam a könyvét. Számomra nem derült ki belőle, hogy mikor, milyen esemény kapcsán szakított azzal a rendszerrel, világnézettel, amelynek magas rangú tisztségviselője, követője volt. Egyik helyen azt írja, hogy »...akkor még azt hit-

keznek magukról elhitetni, hogy a damaszkuszi úton egyszer csak Saulusból Paulusszá váltak, hogy egyetlen megvilágosító pillanat átszűrte őket a tévedéseken, a bajokon. Én nem éltem meg ilyen pillanatot... 1982-ben én mondtam ki először, nagy nyilvánosság előtt, mégpedig éppen Amerika földjén, a Kongresszusban, hogy többpártrendszer nélkül már nem tudom elképzelni a demok-

az éles támadásokból, és becsapta maga mögött az ajtót.” (217. old.) És hogyan emlékezik maga az érintett? Így: „az alakulóban lévő, újjászerveződő Magyarországi Szociáldemokrata Párt ideiglenes elnöksége felkért valamikor '88 végén ideiglenes főtítkárnak azzal a céllal, hogy készítsék el egy, a demokratikus szocializmusnak megfelelő szociáldemokrata programot. Nekik nem kellett magyarázni, hogy mi az a demokratikus szocializmus. El is készítettem, de aztán 1989 februárjában egy botrányos vitán – ami nem az anyagról szólt, mint később kiderült, akkor nem tudtam, csak éreztem, tele volt már a pártkezdemény besúgókkal, bomlasztókkal, ügynökökkel – gyakorlatilag olyan helyzetbe hoztak, hogy azt mondtam, befejeztem, és kiválok ebből az alakulóban lévő pártból.” (78–79. old.)

Bába Iván is dühös a Szabad Demokraták Szövetsége megalapítóira: „Akik szervezték, és akik összehívták az alakuló ülést, Magyar Bálint, Mécs Imre, Hann Endre és még néhányan, Solt Otília, anélkül, hogy velünk, a Hálózat akkori ügyvivőivel egyeztetnék volna, kivettek az adatbázisból egy ezerfős listát, és ezt az ezer embert meghívták az új politikai párt alakuló ülésére [...] Mi ezt elvi alapon kifogásoltuk, azt gondoltuk és mondtuk, hogy ez lényegében egy puccs.” (50. old.) Kőszeg Ferenc, akire pedig a szervezkedés miatt szintén haragudhatott, így beszél az SZDSZ sorsát hosszú távon meghatározó 1994-es döntésről: „az abszolút többséget szerzett MSZP mellé belépni a koalícióba, az egyrészt hiba volt, másrészt ostobaság volt, és az ország politikai kettészakadása többé-kevésbé visszavezethető erre” (22. old.).

Elek az első szabadon választott kormány miniszterelnökének bírálatát sem tartja bűnnek. Beke Kata például így fogalmaz: „Azért nevezett ki államtitkárnak, valami egész elképesztő módon – amit véletlenül a saját sza-

vaiból tudok –, hogy a pedagógusok legyenek megalégedve azzal, hogy közülük államtitkár kerül ki. Nekem Antall Józsefben elképesztő volt, hogy nem ismerte az országot.” (271. old.) Lezsák Sándor is elmagyarázza, miért tartózkodott Antall pártelnökké választásakor, és kifejti kritikus viszonyát kormány politikájához. Nem tisztázódik viszont, hogy Csoóri Sándor később min veszett össze Antall Józseffel, bár az akkor még leendő miniszterelnökre nem vet túl jó fényt annak a telefonbeszélgetésnek a leírása, amely Antall és – Csoóri feltételezése szerint – Soros György között zajlott le az első szabad választások második fordulójá előtt. Antallnál csak Soros jön ki rosszabbul Csoóri történetéből.

Az viszont kifejezetten nem válik a szerkesztői elvek dicséretére, hogy az 1993-tól úgy 2006-ig a Fideszhez kötődő Elek István e pártból csak három magas pozícióban lévő politikus, Deutsch Tamást, Kövér Lászlót és Németh Zsoltot kérdezi az elmúlt húsz év politikai folyamatairól, a pártel hagyók közül pedig egyet sem.²¹ Nem meglepő, hogy Kövér a belső konfliktusokról nyilatkozva a megszokott régi vonalat képviseli: „akik a Fideszben maradtak, azért különböztek az MDF-esektől is, miként az SZDSZ-esektől is. Fodor Gábor és társai valóban nem különböztek az SZDSZ-esektől. Ők nem meghasították a Fideszt, hanem egyszerűen elmentek néhány tucatnyian, nem sokan. Óriási politikai károkat okozva persze az 1994-es választásokra készülő Fidesznek” (311. old.). Kár, hogy ennek a markáns közlésnek nincs ellenpólusa. Az egykori demokratikus ellenzékhez tartozó nyilatkozók esetében éppen az a megnyugtató, hogy a jobboldalon és a szélsőjobboldalon terjesztett tudatos szimplifikációkkal szemben a kötetben egyaránt szerepel a parasztlánynak született Hodosán Róza, a vidéki, majd kőbányai körzeti orvos Daniss György, a pártellenzéki-revizi-

onista anya által felnevelt Rajk László, a belvárosi polgár Kőszeg Ferenc, a fiatalkorában fundamentalista marxista Haraszi Miklós, a Szegedről leginkább a Syrius együttes zenéjének hatására Budapestre költöző Szilágyi Sándor és a katolikus mérnök Mécs Imre. Elek számára szerencsére fontos a családi háttér és a hazuról hozott hagyomány, így sok részlet kiderül a meginterjúvoltak múltjából, ha nem is mindegyiknél. Az is egyértelmű, hogy ügyet sem vet a szamizdatot kiadó, szabad egyetemet szervező, többnyire marginalizált értelmiségiekkel szemben felhozott ál-ellenzékiség primitív vádjára.

Érdekes, hogy Elek István mintha kerülne korábbi kedvenc szakterületre, a média viszonyainak vizsgálatát.²² Márpedig éppen itt hozott a cenzúráról és központi sajtóirányítástól megszabadult országnak váratlanul kőkemény hatalmi és ideológiai küzdelmet, sajátos háborút az új demokrácia. Talán maga az interjú készítője hisz már a korábbiaknál kevésbé a sajtó és a televízió mindenható erejében és az értelmiségiek véleményformáló képességében, már ami az állampolgárok politikai döntéseit és értékvalasztásait illeti. Beszélgetőpartnerei közül viszont többen kérdés nélkül is szóba hozzák a mindenkorai tömegmédia feltételezett manipulációs hatásait és következményeit. Kiss Gy. Csaba szerint a Kádárrendszer viszonylagos népszerűségét, sőt az „azonosulást a rendszerrel tulajdonképpen a média teremtette meg a '60-as évektől kezdve. Az én nemzedékem még jól emlékszik erre – a Szabó család című műsorra, Komlós Jánosra... Ennek az azonosulásnak a mértéke tényleg példátlan volt. Ezért én a médiát és ezt a kádári médiaértelmiséget tartottam felelősnek.” (13. old.) Fekete Gyula pedig felidézi, hogy az első szabad választás előtt „kifejtetem, hogy végül is a demokráciában az a döntő, hogy a sajtó hogy programozza a közvéleményt. [...] Főhatalomnak számít és akárhogy is, de a

ráciát. Akkor még nem gondoltam, hogy ezt a többpártrendszeret rendszerváltással együtt lehet csak megvalósítani.... Még hat vagy hét évre volt szükségem ahhoz, hogy eljussak a felismeréshez és kimondjam: reménytelen a rendszer reformjával próbálkozni, le kell váltani azt.” In: *Metamorphosis Hungariae 1989–1994. Kasza László interjúi*. Szabad-
vég, Bp., 1994. 59–60. old.

19 ■ François Furet: *Egy illúzió múltja*. Európa, Bp., 2000.

20 ■ A Kádár-korszak morális következményeiről. Balassa Péter: 1987. *Beszélő*, 1999. július–augusztus, 119–130. old.

21 ■ A Fideszből kilépett Fodor Gábor, Hegedűs István, Molnár Péter, Szelényi Zsuzsanna és Ungár Klára interjúi itt olvashatók:

Petőcz György (szerk.): *Csak a narancs volt*. Irodalom Kft., Bp., 2001.

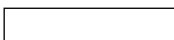
22 ■ Pl. Elek István: Kinek kell itt médiaháború? Haraszi Miklós preventív célzatú megvilágosodása. In: *Uő: Bukás előtt, győzelem után. Politikusok és véleményformálók 1997–1999*. Kairosz, Bp., 1999. 237–240. old.

jelenlegi sajtót Aczél válogatta, Aczél minősítette”. Elek, joggal, egy ponton közbekérdez: „Olyan ügyes volt, hogy jó ideig még téged is engedett a rádióban politizálni.” Fekete nem mentegőzik, nem magyarázkodik, hanem egyetlen: Aczél György „pontosan felmérte, hogy azért, hogy van itt egy ilyen valaki, aki ebbe-abba, a nagypolitika dolgaiba is belepofázik, meg ilyen népi is, az hitelt ad az ő embereinek. Biztos, hogy ő ezt szépen kiszámolta” (64. old.). Kár, hogy Haraszi Miklóssal beszélgetve, Elek István nem eleveníti fel a kilencvenes évek elejének (első) médiaháborúját, amikor még oly élesen vitakoztak egymással a parlament kulturális bizottságában a megalkotandó médiatörvényről. Lehet, hogy ma már nem is akkora a szakadék álláspontjuk között? Akárhogy is van, a rendszerváltással beköszöntő sajtószabadság jellegzetességeit és az új korszak konfliktusait egyik liberális interjúalany sem értékelte. Nem a politikai jobboldalon két évtizede hangzottatott ún. médiaegyensúly követelményének illetet volna eleget tenni, hanem egyszerűen csak izgalmas lenne egy kötetben belül látni az ütköző véleményeket erről a politikailag még mindig forró kérdéskörrel.

ÉRTELMISÉGIEK ÉS POLITIKUSOK

Elek István interjúalanyai értelmiségiek. Az értelmiségi definícióján sokat lehet vitatkozni, de azt talán elfogadhatjuk, hogy a diplomásoktól (*professionals*) transzkontextuális tudásuk²³ alapján megkülönböztetett réteg szerepe egészen más a konszolidálódott demokráciákban, mint elnyomatás idején. A magyarországi rendszerváltás során értelmiségi elitcsoportok vállalták a kezdeményező szerepet, ideológiai kihívást intéztek a pártállam ellen, és új szervezeteket alapítottak. Az interjúalanyok egy részénél bevallottan értelmiségi önreflexiót olvashatunk, mások régóta a hivatásossá vált politikusok kategóriájába kerültek át és így is beszélnek. A merev kettéválasztás azonban aligha termékeny: az elmúlt húsz évben jelentős kormányzati és egyéb politikai feladatokat láttak el politizáló értelmiségiek, akik a politikával való flörtölés után végleg vagy átmenetileg visszavonultak könyv-

társzobájukba; illetve vannak olyan értelmiségi politikusok, akik hosszabb-rövidebb ideig a leegyszerűsödött pártpolitikai versenyben is megállják a helyüket. Általában véve mégis igaz, hogy a kilencvenes évek második felétől az elit értelmiség politikai befolyása csökkent – nemcsak nálunk, hanem mindenütt a posztkommunista világban.²⁴ Jól hajtották végre történelmi feladatukat, vagy rosszul? És mihez képest? Vagy rendszerváltó küldetés-tudatuk eleve bírálendő, mert csak önös érdekeiket és a demokráciához fűződő ambivalens viszonyukat leplezte,²⁵ netalán használtkereskedő módjára árulták lejárt szavatosságú ideológiai portékájukat?²⁶

Ebből a szempontból, ha az ellenzéki oldal legfontosabb szereplőit nézzük, éppen a politikai átmenet, majd a kilencvenes évek elejének magyarországi kulcskategóriája, a népi-urbánus értelmiségi ellentét válik megkerülhetetlenné. Többben igen kritikusan beszélnek a kölcsönös hibákról és sérelmekről, amelyek már a kezdet kezdetén akadályozták a párbeszédet a demokratikus ellenzéki társaság és a népi-nemzeti csoportosulás között. Csoóri Sándor szerint „egy héttel a második monori találkozó előtt az úgynevezett szabadelvű barátaink megjelentettek egy nagy munkával elkészített könyvet, a Társadalmi szerződést. Ennek az első mondata az volt, hogy »Kádárnak mennie kell!« Mi ugyanezt gondoltuk, de a mi gondolkodásunkban másféleképpen

rendeződött el a jövő. Mi volt a kifogásunk? Ha ez a Társadalmi szerződés arra az alkalomra jelenik meg, a második monori találkozóra, akkor egyetlen szavunkat se mondjuk el, mert érdektelen lesz.” (298. old.) Mécs Imre elvarátait bírálja ugyanezért: „a népi-eseket képviselő Csurka és Für Lajos felálltak felháborodva, hogy nem erről volt szó. Én Kis Jancsiék viselkedését szektásnak neveztem, nagyon bedühödtem, mert a Monor II-ben nagyon bíztam”. (276. old.) Mint közismert, Lakitelekre, a Magyar Demokrata Fórum alakuló gyűlésére nem hívták meg az urbánusoknak hívtott értelmiségiek többségét. Amikor viszont a Szabad Kezdeményezések Hálózatába várták volna tagszervezetként az MDF-et, „Csengeyvel ketten voltunk a Mécs Imréékkel való megbeszélésen, és azonnal észrevettük, hogy ez csapda, amelyikben fölül akar maradni a liberális társaság, hiszen olyan nemzetközi segítség áll mögöttük újságban, rádiókban, pénzben, mindenben, hogy mi ezzel nem tudjuk fölvenni a versenyt” (299. old.) – magyarázza elutasító álláspontjukat Csoóri. A viszály további éleződése nagyjából a modern pártideológiák lassú (bár nem végleges) kikristályosodásával, valamint a kormányparti és az ellenzéki parlamenti szerepek tanulásával párhuzamosan következett be, így a politikai táborok megszerveződését és (átmeneti) konszolidációját erősen megterhelte az elitek közötti, törzsinék nevezett konfliktus. Az egykori vádak és ideológiai skatulyák máig fennmaradtak: az SZDSZ vezetői „egyfajta értelmiségi gettóból jöttek, meglehetősen csekély társadalmi befolyással, bázissal” (308. old.) – állítja Kövér László. Ugyanakkor felidézi a korai Fidesz belgának elkeresztelt koncepcióját is: „Mi pozitív módon úgy fogalmaztuk meg a magunk identitását az SZDSZ–MDF viszonylatában, hogy egyenlő távolságot szeretnénk tartani, és mind a két pártnak az értékeit szeretnénk magunkévá tenni, és ebben az értelemben valaha egyszer majd generációs értelemben túlnőni azon a konfliktuson, amit a két párt vezető értelmiségi csoportjai nem tudtak feloldani még a rendszerváltás döntő pillanataiban sem. Úgy látom, hogy ez a kudarc, amit a Fidesz ebben a törek-

23 ■ L. Konrád György – Szelényi Iván: *i. m.* 139–159. old.

24 ■ András Bozóki (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Central European University Press, Bp., 1999.

25 ■ Körösi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Osiris, Bp., 2000.

26 ■ Friedrich August von Hayek: *The Intellectuals and Socialism*. Institute for Humane Studies, George Mason University, Fairfax, 1990 (első megjelenés: 1949).

27 ■ Pl. V. Bálint Eva: *Rendiség a romokon. Vélekedések a rendszerváltás éveiből*. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994. Persze egészen más még a levegője a politikai átmenet idején készült, bemutatkozó interjúknak: Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Láng, Bp., 1989.; Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal. Portrévázlatok*. Ötlet Kft., Bp., 1990.

vésében elszenvedett, az a rendszer-változás kudarca is.” (310. old.)

A rendszerváltó értelmiség általános megítélésére vállalkozó Lengyel László éles különbséget tesz a reformkorszak nagyszerű teljesítménye és a pártosodással kezdődő hanyatlás, kontársodással kezdődő hanyatlás, kontársodással kezdődő hanyatlás, kontársodással kezdődő hanyatlás között. „Szinte azonnal, amint egy kisebb hatalmi pozíciót kapott valaki – egyébként értelmiségi társaimról beszélek –, abban a pillanatban megfellebbezhetetlen ítéleteket alkotott a másíkról. Ha az ember megpróbálta baráti, nyugodt kritikai vagy ordítózó kritikai véleményét elmondani, hihetetlen könyörtelenséggel kizárták, bezárták [...] Már akkor olyan gyűlölködések alakultak ki a csoportok között, amit én értetlenül szemléltem, ez az igazság.” Ráadásul „súlyos vétség volt ez az értelmiségi társaim nagy részétől, akik úgy gondolták, hogy a kritikai értelmiségi világukat átvezethetik az államigazgatási tudás világába. Feltételezték magukról, hogy csak azért, mert okos értelmiségiek, alkalmasak lesznek mondjuk miniszternek vagy államtitkárnak.” Milyen más volt a megelőző aranykor: „láttam ennek az értelmiségi elitnek az igazi krémjét a ’80-as években, hogy úgy mondjam, feltámadni. Intellektuálisan a legjobb formájában... Itt valódi szellemi pezsgés volt. Stratégiai gondolatok voltak.” (102–104. old.) Ellentmond ennek Szalai Erzsébet véleménye: „intellektuálisan jobban fel kellett volna készülnünk nekünk, értelmiségieknek arra, hogy rendszerváltás lesz” (193. old.).

A többség számára magától értetődőnek tetszik a kezdeti markáns értelmiségi feladatvállalás. Más dolog a hivatásszerű politikusi létforma. Amikor Antall József telefonon megkérdezte Csoóri Sándort, elvállalná-e a köztársasági elnöki posztot, „tudtam, hogy ez egy hamis mondat, mert Jóska ismert engem, hogy én semmiféle szerepet nem vállalok el [...] El tudod képzelni, hogy elmegeyek valahová köztársasági elnökként, és a repülő előtt ott áll egy sereg katona díszben, és egy piros szőnyegen nekem végig kell vonulnom?” (300. old.) Hodosán Róza bevallja, hogy a parlamenti képviselőség és a pártpolitikai mentalitás sosem volt az alkatához való, „szerepelnit utáltam, mindig láttam magam

kívülről” (149. old.), Rajk László pedig visszament „a civil életbe. Ha tetszik, azért, mert végül is úgy döntöttem, hogy nekem ez a jobb, de van ennél egy szigorúbb verzió is, hogy nem voltam jó politikus.” (122. old.) Szilágyi Sándor már a szabad választások előtt abbahagyta: „Nekem az ellenzéki politizálás, ahogy már mondtam, inkább intellektuális kérdés volt és erkölcsi, morális kérdés. Engem nem érdekelt a politika, nem akartam politikai karriert csinálni. A másik az, hogy én közösségi fegyelemben tudok dolgozni, ahol mindenki egyenrangú. A Beszélő ilyen volt, az ellenzék ilyen volt, nem volt hierarchia.” (75. old.) Kósa Ferenc viszont amolyan muszáj Herkulesként éli meg két évtizedes hűségét pártjához: „a két kulcsfontosságú személyiség, Németh Miklós és Pozsgay Imre nem bírta a gyűródést. Akkor újra előjött bennem ez a másfajta, nem politikusi baloldaliság: most már akkor itt vagyunk, így vagyunk, eddig benne voltam, akkor most már próbáljak meg helytállni”. (114. old.) Jánosi György húsz év után vonul ki a politikai életből: „nem akarom visszasírni azt, ami visszasírhatatlan, de vannak még olyan terepek a társadalomban, ahol az értékek talán működőképesebbek, mint a politikában, és én inkább ott keresem a jövőmet.” (295. old.) A kötetben sajnos kevés a professzionálissá vált, most is aktív politikus, ráadásul tőlük – Duray Miklóstól és a három fideszestől – sem tudjuk meg, mit gondolnak mai eszükkel (egykori) értelmiségi énjükről.

A beszélgetésekből kirajzolódó összkép mindazonáltal nem csupán Elek István és társalkodó partnerei intellektuálisan többnyire emelkedett véleményét tükrözi, hanem az általános hazai rosszkedvet is. A rendszerváltást és következményeit már-már elítélő közhangulatnak persze megvoltak az előzményei, a jelenség nem is olyan új keletű.²⁷ A felmérések szerint a parlament a kilencvenes évek elején ugyanolyan népszerűtlen volt, mint a második évtized vége felé, ám számos megszólaló emlékeiben megszépültek az új magyar országgyűlés kezdetei. A jelenlegire „rossz ránézni, mert mi például legalább rendszeren felöltöztünk, de az a csürhe, amivé lett, egész elképesztő” – dühöng Beke Kata. (270. old.) Az átfogó értékeléseket nyúj-

tók közül azért többen is igyekeznek kitörni a pesszimizmus öngerjesztő spiráljából és elhatárolódnak az általánosító negatív értékítéletektől. Bihari Mihály 1990-ig nem is lát komolyabb hibát, sőt: „Több tízezer ember aktív és néhány százezer ember passzív és időszakonkénti közreműködésével sikerült a rendszerváltás, amely az egyik legfontosabb tett volt a megítélésem szerint a magyar történelemben a második világháború után.” (82. old.) Sárközy Tamás az elkövetett gazdaságpolitikai tévedések ellenére is egyenesen optimista: „nem állunk mi olyan rosszul, tudniillik az átmenet maga sikerült. Ha az Európai Beruházási Bank legutóbbi jelentését megnézed, nekünk nagyon nagy esélyeink vannak kijönni ebből az úgynevezett válságból, mert az intézményrendszerünk megvan.” (202. old.) Brády Zoltán megy a legmesszebbre kiábrándultságban, bár az is lehet, hogy titkos vágyát közli: „úgy érzem, hogy megint valamilyen rendszerváltás előtt állunk” (255. old.). Miközben többen is hajlíthatatlanok, amikor a rendszerváltás állítólagos kudarcát kizárólag politikai ellenfeleik tudatos tevékenységének tudják be, vagy – mint Rácz Sándor – rendületlenül hisznek saját küldetésükben, mások távolságtartóan és önkritikusan értékelik saját hajdani tevékenységüket. Haraszi Miklós úgy látja, hogy elmaradt a rendszerváltás közös nagy pillanata, öröme, ráadásul „a tónus elromlásában nekünk is volt szerepünk”. A politikai vitakérdések „megszemélyesítése, morálissá tétele a nyilvánosság előtt mindig rossz vért szűl” (236. old.). Daniss György ma már jóval engedékenyebb az egykori nagy ellenféllel szemben: „Sokan gondolták, hogy azért nem mennek jól a dolgok, mert az MDF ügyefogyottan téblábol a hatalomban, egyszerűen nem jól csinálja, bezzeg mi jobban csinálnánk. Én is úgy gondoltam akkor, de ez nem volt igaz.” (328. old.)

Az előítéleteit és pártosságát félretevé, még nyitott szemléletű olvasót összességében toleranciára, józanúságra, arányérzetre és szerénységre tanítja ez a tulajdonképpen nosztalgikus könyv, a harminckilenc nyilatkozó párhuzamos története. A résztvevő megfigyelő Elek Istvánnak a rendszerváltásról és utóéletéről készült interjú-

kötete végül is igen komoly szellemi teljesítmény. Meglepően színvonalas értékeléseket találhatunk olyanoktól is, akiktől ezt nem okvetlenül várnánk. És vannak megint néhányan, akik azért most sem okoznak kellemes csalódást ... Hiányzik ugyanakkor a nemzetközi kontextus – az egyetlen interjú Dr. Veress Bulcsúval nem töltheti be ezt az űrt –, alig esik szó a keletnémet menekültek kiengedéséről, és meglehetősen háttérbe szorulnak a nemzeti kerekasztal-tárgyalások is. Nincsenek szerkesztői lábjegyzetek,²⁸ és hiába keressük a tárgy- és névmutatót.²⁹ A problémák magából a műfajból fakadnak: a viszonylag rövid interjúk nem adnak lehetőséget minden fontos téma megvitatására minden egyes megkérdezettel, és így gyakran elvész a horizontális ellenőrzés lehetősége. Egy-egy izgalmasabb időszak történéseinek kibontására, a felelőlegesen politikai szereplők tetteinek és motívációinak értelmezésére sem áll igazán elegendő idő rendelkezésre, ami pedig az egyéni mozgások és a csoportdi-

namikai folyamatok alaposabb megértéséhez nagyon is szükséges lenne.

A sok szereplő ellenére sem került be mindegyik, egykor fontos áramlat és csoportosulás képviselője a kötetbe: nem tudjuk, csak sejtethetjük, hogy ideológiai és személyes okai vannak-e annak, miért nem beszélnek a múlttól a már régen a jobbszélre csúszott politikai aktorok, akik, mint leginkább maga Csurka István, egy pártba tartoztak az interjúkészítővel. A nyolcvanas évek plurális szamizdatos szubkultúrájából hiányzik az Inconnu csoport reprezentánsa, vagy éppen Nagy Jenő, a *Demokrata* szerkesztője. Mindenesetre hamarosan jön a folytatás, a *Rendszerváltoztatók 2.* – a közrádióban már újabb beszélgetések hangzottak el a velünk élő történelem még többségében közöttünk mozgó/rejtőzködő szereplőivel.³⁰ Ha így megy tovább, a legvégén még az is kiderülhet, hogy ebben az országban már megint mindenki partizán volt...

HEGEDŰS ISTVÁN

NEM KÉRDÉS A NEMKÉRDÉS

Nők a tudományban. Erdei Anna immunológus, Garas Klára művészettörténész, Barnabás Beáta virágzásbiológus, Csépe Valéria pszichológus, Hollán Zsuzsa orvos-hematológus, 1920–2008, Ligeti Erzsébet sejtleltan-kutató, Oláh Edit onkogenetikus. Szerk.: Herzka Ferenc. Medicina Könyvkiadó Zrt, Bp., 2008. és 2009. (Akadémikus portrék)

Az „Akadémikus portrék” sorozatcímét viselő hét kis kötet mindegyike a „Nők a tudományban” alcímet viseli, a borítón a tipográfia szerinti cím pedig egy-egy akadémikus nevéből és kutatási területének megnevezéséből áll.

A szerény terjedelmű, ám színes fotókkal illusztrált, keménykötéses könyvecskékhez Palkovits Miklós, maga is akadémikus (egyetemi tanár, SOTE, szakterülete neuroanatómia, neuroendokrinológia) írt előszót. Az előszó a kötetek többségében ugyanaz, és az MTA tekintélyéről, illetve a tudósportrék készítéséről mint vállalkozásról, annak kiválóságáról és hasznáról szól. Alkalmanként azonban a filmen, kötetben megszólaltatott akadémikusokra is utal, hol csak egy-két mondatot, másutt egy-két oldalt szentelve a főszereplőre. Az, hogy a jó szándékkal terhelt és tiszteletteljesnek szánt rutinszövegbe mely akadémikusnál, milyen megfontolásból, milyen terjedelmű személyre utaló toldalékot illeszt be Palkovits Miklós, nyilván oknyomozással felderíthető lenne, de elegánsan le is mondhatunk az ilyen tudásról, amiként az interjúalanyok kiválasztásának mikéntjéről is. Az a tény azonban, hogy az akadémikus asszonyok érdeemesnek mutatkoznak individuumbként egy-egy portrékötet főszereplőjévé válni, férfi akadémikus társuk pedig egy füst alatt letudja mindannyiukat nagyjából egyazon bevezető szöveggel, sok mindent sejtet, de jót nem. Praktikus azt például, hogy az előszó megírását elvállaló akadémikus megengedte magának, hogy ne végezze el a dolgát, és ezt megtehetette, elnézték neki. Vajon miért nem engedte át a felada-

28 ■ Jól jönne a lábjegyzet például a következő két esetben. Az interjúkötet talán legjelentmondásosabb figurája az újságíró Brády Zoltán, aki Berecz Jánossal és Grósz Károlyval kvaterkázott 1988 nyarán a pártközpontban, és engedélyt kapott egy új lap, a *Kapu* megindítására. Büszkén adja elő: „Leadtam az '56 után kivégzett emberek névsorát. Ennek utána kéne nézni, mert Grósz és Bereczék vitakoztak, hogy Kádárnak ezt megmutassák-e.” (252–253. old.) Márpedig a „magánkutatás során összeállított »forgalomban lévő« lista először szamizdat formában jelent meg, majd a *Kapu* is közzétette, most már a szerzők, a közreadó és a kiadó feltüntetése nélkül”, számolt be Hegedűs B. András már 1988 novemberében a publikálás előzményéről. (Bossányi Katalin: *Szólampróba*, 254–255. old.) A „magángyűjtő” – Fényes Elek álneven – valójában Rainer M. János volt, listáját az 1988. június 16-án a rákoskeresztúri köztemetőben osztogatták a kivégzett mártírokra emlékezők között, majd a még illegális *Beszélő* 25. számában jelentette meg Mécs Imre. Vö. *Beszélő* *összkiadás*. (sajtó alá rendezte Havas Fanny. AB–Beszélő Kiadó, Bp., 1992. III. köt., 606–611. old.) Rácz Sándor

interjújában felidézi az '56-os forradalomról 1982-ben magánlakáson megtartott, visszaemlékező kerekasztalt, s a kérdező Kozák Gyulát mint történészt emlegeti, pedig ő szociológus. A másik két meg nem említett interjúkészítő Csalog Zsolt és Szabó Miklós volt. (164–165. old.)

29 ■ Dr. Boross Imre interjújában előadja, hogyan alakult ki a kisgazdapárt álláspontja 1989 őszén Pozsgay Imre köztársasági elnökké választásával kapcsolatban: „amikor összejöttünk egy vezetőségi ülésen, úgy döntöttünk, hogy nekünk a vidéki tábornok képviselnünk kell, a négyigenes népszavazáson részt kell venni. Egy kedves kollégának, Hegedűsnek ezt egyszer elmeséltem, amire azt kérdezte tőlem: mi az, van olyan párt, ahol a tagság véleményét figyelembe veszik?” (227. old.) Az anekdota másik szereplője, ahogy ezt Boross szóban megerősítette, nem más, mint ennek a könyvismertetésnek a szerzője, az Ellenzéki Kerekasztal egykori tagja, csak ez az utónév hiányában nem derül ki egyértelműen.

30 ■ Heiszler Vilmos a könyv megjelenése után, 2009. szeptember 13-án elhunyt.

tot másnak? Vajon miként járt volna el egy akadémikus nő ugyanezen – vagy férfi akadémikus – portrékhoz bevezetést írandó?

Az olvasót az el nem végzett munkánál jobban irritálhatja az előszó kettős üzenete: egyfelől az általános, személytelen „ők”, az „akadémikus hölgyek” körül tett tiszteletkörök, másfelől a „konkrét másik” megszólításának hiánya, a személyesség megtagadása, a tényleges tisztelet megvonása. A kettő együttes előfordulása álságos viszonyt jelez, ami nemcsak az előszó írójára hull vissza, hanem az olvasóra is. Az lehetett az elfeltevés ugyanis, hogy az olvasó ezt nem észleli, vagy ha netán mégis, akkor pedig nincsenek morális skrupulusai az eljárással kapcsolatban. Végül is egy országnyi cinikus cinkosságban mind együtt vagyunk, jutunk, ahová jutunk, miért éppen egy akadémikus ne járulhatna hozzá egy előszónyi homokszemmel az álság, a könnyeden vett hazugságok mai mentális homoksvatagához. Szándékoltagságról nincs szó, ám ha éppen nőkről van szó, a megszólaló férfiak jelentős hányada mifelénk iskolai végzettségtől függetlenül pozitív attitűdjét a szóban forgó embercsoport iránt azon kijelentéssel véli kifejezhetőnek, hogy „én szeretem a nőket”. És akinek pedig fülhallása sincs a megnevezés és megszólítás közötti különbségre, úgy pumpálja tovább az egyébként leleplező szókapcsolatot, hogy ő szereti, tiszteli a hölgyeket. Önkorlátozón egyetlen idézettel illusztrálom, hogy meddig fokozható ez a tisztelet, ha egyenesen akadémikus nőkről van szó:

„Beszélgetnek, és közben megismerjük őket, mindennapjaikat, munkastílusukat, eredményeiket, és a számukra egyaránt kint és boldogságot jelentő szakmájukat. Erről beszélnek olykor olyan egyszerűen, mintha arról beszélnének, hogy mitől jó a paprikácsos” (például *Garas Klára művészettörténész*, 6. old.).

Az azonos címen futó filmsorozat kérdező riportere és a kötetek szerkesztője Herzka Ferenc. Amit e vállalkozás elszántságáról ironia és további megszorítás nélkül őszintén mondhatunk, az nem terjed tovább az ismeretterjesztő szándéknak járó

elismerésen, a törekvés méltánylásán. Kordokumentumok keménykötésben, ez kétségtelen. Előállításuk, gyanítom, csak akkor lehetett volna drágább, ha a kis könyvecskék bőrkötésűek.

Az előszó alig változó verzióiban a legerőteljesebb különbség a sorozat további kötetei számának előrejelzésében van. Úgy tűnik, az eredeti terv 20–20 akadémikus nő és férfi bemutatása volt, alaposan felülreprezentálva a nőket az akadémikus sokaságbeli arányukhoz képest, majd a számok módosulnak 14-re, másutt tizenegynéhányra.

„A sorozat első része, valószínűleg tizenegynéhány kötettel, *Akadémikus portrék – nők a tudományban* címmel jelenik meg, és az akadémikus hölgyeket mutatja be. Tetszenek ismerni hazánk akadémikus hölgyeit? Nem név szerint, nem tudományos eredmények alapján, hanem hogy valójában milyenek is?” (*Barnabás, Csépe 5., Hollán, Garas 6., Ligeti, Oláh, Erdei 7. old.*)

Az olvasó, amennyiben az előbbi megismerési „kihívásnak” – valójában milyenek is? – igyekezne megfelelni, a gazdag fotóanyag alapján elsőként azt válaszolná, hogy egyik szebb, mint a másik, főként a fiatalkori képein. Utóbb pedig érdemdúsak a gyerekek és/majd az unokák korszójában.

Aki anyósvicceken, öregecske feleségek lecserélése ügyében szívesen heherészik, e kötetek olvastán kétségtelen megkomolyodna az egy másik ember teljesítménye iránti tisztelet univerzális követelménye szerint és a kötetek által kétségtelenül ajánlott lehetőségek alapján.

Amennyiben a kötetek célcsoportja más olvasóréteg lenne, összességükkel szemben szinte kizárólag ellenvetéseket lehet megfogalmazni.

Nem felelnek meg ugyanis a fentebb megelőlegezett ismeretterjesztési kritériumnak sem: az akadémiai tagságig vezető tudományos munkásság lényegi, szakmai tartalmának összefoglalására nem kerül sor, legyen szó művészettörténetről, pszichológiáról vagy orvoslásról. A riport-szerkesztő – itt legalábbis – nem az a multidiszciplináris szakember, aki mást-mást akar megtudni az orvoshematológustól, a sejtélettan-kutatótól vagy az immunológustól. Az akadémikusok révén megjeleníthető tudományos tartalmakkal szemben, ha nem is érdektelen, de a közérthetőség félreértelmezése miatt távolságtartó: csak annyi fér belőlük a portréba, amennyi a személyes életútról már nem lehántható. Ez a vállalt leegyszerűsítés „homogenizálja” a szerkesztő egyébként korrekt és személyes viszonyát az akadémikus asszonyokhoz. Ő feltehetően azt teszi, amire vállalkozott. Nem a szerkesztő-riporter, hanem a Magyar Tudományos Akadémia vállalkozása a kérdéses. Igaz, talán érdemes lett volna megállnia a filmes portréknál; a „szerkesztett, rövidített élőbeszéd”, bárki legyen is a beszélő, nehezen, sőt aligha lesz papírt követelő, „jó szöveg”.

A Magyar Tudományos Akadémián azonban mégiscsak akadhatott volna egyetlen akadémikus, aki figyelmeztet arra, hogy a „nők a tudományban” kérdéskör tárgyalása, bemutatása nemcsak lécs alatti megközelítéssel lehetséges. A nálunk nyitottabb, tőlünk távoli, magunktól megtagadott tudományos világban a tudományos tudás objektivitása körül több évtizede zajló viharos eszmecsere ezt a lécs már jó néhány évtizede magasabbra tette. Új ismeretelméleti, tudományfilozófiai megfontolások merültek fel, végül új egyensúlyok alakultak ki, amikor a tudományos tudás „előállításának” gender aspektusát (is) el-és felismerték.

Minden szókapcsolat, ami a „nők a ...ban/ben” alapvetésből indul el – a nők a politikában, a vezetésben, a gazdasági elitben – tételezi a nők érkezése előtti férfias állapotot, amelyhez aztán készségesen vagy kénytelen-kelletlen hozzáillesztik a nőket. Az eredeti Egész a ...ban/ben koncepció szerint már lényegileg úgysem változtatható.

Szélcsendes medencénkben, viharos eszmecserektől mentes övezetünkben a hét kis kötet valójában nagyon is a mi saját mindennapi létünk és lécsünk szintje – ez a mi világnk, paprikácsoskéstül.